

ПРАВО НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ У СИСТЕМІ ОСНОВНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Розбудова в Україні правової держави, реалізація конституційних принципів становлення громадянського суспільства передбачають необхідність створення такої системи правозахисту, яка надавала б кожному можливість реально захистити свої права. Важливою гарантією щодо цього виступає право на судовий захист, закріплене в міжнародних документах з прав людини, в Конституції України й у галузевому законодавстві, які детально регламентують порядок його реалізації.

Відповідно до ст. 8 Загальної декларації прав людини «кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом». Стаття 10 Декларації гарантує кожному для визначення його прав та обов'язків і для встановлення обґрунтованості обвинувачення право на підставі повної рівності, щоб його справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

Аналогічні положення знаходимо й у п. 2 ст. 6, п. 3 ст. 8, п. 3 ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. На рівні Конституції України право на судовий захист отримало закріплення у її ст. 55.

Порівняльно-правовий аналіз цієї статті з наведеними міжнародними документами свідчить про неоднаковість нормативного визначення змісту цього права, що зумовлює необхідність наукового дослідження його сутності, значення, з'ясування місця й ролі в системі прав людини. Аналіз спеціальної правової літератури свідчить і про досить широкий діапазон наукових позицій із цієї проблематики. Право на судовий захист є міжгалузевим інститутом, тому його поглибленим вивченням опікуються фахівці різних галузей права – конституційного (О.Я. Беляєвська, М.С. Бондар, О.Г. Кушніренко, О.В. Пушкіна, Т.М.Слінько, Ю.М. Тодика, Р.І.Філіпчик та ін), цивільного

процесуального (Н.І. Авдеєнко, О.В. Іванов, М.А. Гурвич, С.Л. Дегтярьов, А.Ф. Клейнман, В.В. Комаров, Н.І. Масленнікова, Є.Г. Пушкар, Н.Ю. Сакара, Н.А. Чечіна, Д.М. Чечот та ін.), кримінально-процесуального (Ю.М. Грошевой, В.Д. Бринцев, Н.О. Колоколов, В.О. Лазарєва, В.Т. Маляренко, Г.М. Омельяненко, І.Л. Петрухін, П.П. Пилипчук, В.М. Савицький, А.Р. Туманянц та ін.). Якщо звернутися, наприклад, до кримінального судочинства, право на судовий захист реалізується згідно з чинним законом майже у всіх його стадіях. При цьому спостерігається тенденція до розширення юрисдикції суду на досудовому провадженні й удосконалення механізму реалізації розглядуваного нами права. Цим і пояснюється актуальність проблеми, порушеної в даній статті.

Дослідженню механізму реалізації права на судовий захист в різних видах судочинства має передувати з'ясування загальних питань, які стосуються характеристики правової природи юридичної можливості звернення особи до суду для захисту своїх прав. У юридичній науці така можливість не отримала однозначного тлумачення. Одні правознавці вважають, що це право належить до основних невід'ємних прав індивіда й одночасно виступає гарантією всіх інших прав та свобод

[Див.: 11, с.25; 22, с.8]. У зв'язку з цим доречно згадати твердження С.С. Алексєєва, що ці невід'ємні права покликані утверджувати самоцінність людини, її право на життя, високу гідність і свободу, центральне місце в житті суспільства, основоположні духовні й моральні засади і мають захищати її від свавілля й насильства, насамперед від свавілля наймогутнішої сили в суспільстві – влади з її прагненням до всебічного й тотального панування [Див.: 1, с.113]. Що ж до права на захист судовий, то його реалізація багато в чому зумовлена рівнем розвитку суспільства, місцем і значенням судової влади в системі органів влади державної. Це дозволяє підкреслити позитивний характер права на такий захист, оскільки, на відміну від невід'ємних прав, воно передбачає здійснення державою певних дій по створенню системи судових інституцій і механізму реалізації права на судовий захист. Крім того, всі невід'ємні права забезпечені судовим захистом як найбільш ефективним засобом їх гарантії. У спеціальній літературі правильно відзначено, що права індивіда без судового захисту стають ілюзорними [8, с.116], номінальними, тобто взагалі позбавленими правового значення [23, с.328]. Якщо враховувати, що право на судовий захист теж є природним, виникає запи-

тання щодо правових засобів його власного захисту. Як вірно зазначає С.Л. Дегтярьов, відмова судом особі в гарантованому судовому захисті в силу чинного процесуального законодавства може бути передумовою для розгляду її справи у вищестоящій судовій інстанції з метою встановлення незаконності такої відмови. Предметом дослідження буде не стільки конституційна норма, скільки статті процесуального закону, що стали причиною для подібної відмови в судовому захисті [9, с.180]. Іншими словами, порушення права на судовий захист є підставою звернення за його поновленням, що дозволяє стверджувати про специфічність даного права. Ось чому характеристика останнього як невід'ємного права людини вбачається нам досить спірною.

Друга точка зору на порушену проблему полягає у визнанні правової природи права на судовий захист як певної свободи (поряд з правом на свободу думки, особисту недоторканість, рівність перед законом тощо). Це право виражає так звану «негативну» свободу, тобто зобов'язує державу утримуватися від втручання у сферу свободи особистої [19, с.137]. Саме як свободу досліджуване право характеризує й С.Л. Дегтярьов, відзначаючи, що воно становить певну абстракцію, яка спочатку у філософії, а

потім через призму теорії природного права отримала закріплення в законодавстві за допомогою терміна «свобода», про що свідчить, приміром, і назва гл. 2 Конституції РФ «Права и свободы человека и гражданина». Науковець також звертає увагу на те, що ч. 2 ст. 46 Конституції РФ не оперує терміном «право» [9, с.176]. Відмінність між правами та свободами індивіда є настільки незначною, що автори багатьох підручників із загальної теорії держави і права взагалі пропонують їх розглядати майже як синоніми.

Ідея рівнозначності понять «права» і «свободи» була сформульована наприкінці ХІХ ст. Г.Єллінеком. Усі суб'єктивні права він поділяв на 3 групи: а) свобода особи від держави; б) її права на позитивні послуги з боку останньої; в) права людини на участь в організації держави [Цит. за: 6, с.37].

Проте різниця між ними все ж таки існує. Як зазначає П.М.Рабінович, поняття і прав людини, і її свобод відбивають людські можливості. Однак вони не є цілком тотожними явищами, а розрізняються головним чином за шляхом й засобами їх здійснення й забезпечення. Права індивіда можуть бути здійснені зазвичай за наявності певних юридичних засобів, правових механізмів, а свободи в багатьох випадках

можуть мати місце й без такого втручання держави, оскільки її місія щодо них полягає в охороні, дотриманні й захисті відповідних можливостей [12, с.21]. Що ж стосується права на судовий захист, то без відповідної юридичної процедури й системи судових інституцій, установлених державою, його реалізація майже неможлива.

Прихильники третьої точки зору характеризують юридичну можливість судового захисту як конституційну гарантію прав та свобод людини [Див.: 3, с.248; 13, с.100]. Не заперечуючи її значення як засобу забезпечення й захисту всіх інших прав та свобод, вважаємо все ж таки, що її слід розглядати насамперед як важливий елемент конституційного статусу індивіда, який гарантується державою як міра її можливої (дозволеної) поведінки, тобто як суб'єктивне конституційне право, для якого характерним є те, що воно належить суб'єктові незалежно від того, перебуває він у правових відносинах з іншими суб'єктами права чи ні [10, с.343]. Категорія «суб'єктивне право», за думкою Н.І. Матузова, вказує не тільки на належність права суб'єктові, а й на те, що це право (як вид і міра його можливої поведінки) залежить у певних межах від його волі та свідомості, особистого бажання й розсуду, особливо що стосується його викори-

стання [16, с.105].

При з'ясуванні правової природи юридичної можливості особи звернутися за судовим захистом потрібно брати до уваги системний аналіз конституційних норм і рішень Конституційного Суду України щодо тлумачення окремих положень цієї можливості. На користь висновку, що вона є конституційним правом-гарантією, доцільно навести наступні міркування.

Незважаючи на те, що в ст. 55 Конституції України бракує словосполучення «право на судовий захист», все ж таки робимо висновок, що в ній ідеться саме про нього, виходячи із системного розміщення ст. 55 в розд. II Основного Закону країни «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», а також зі змісту ст. 64, у якій ст. 55 контекстно зазначена серед прав і свобод, які не можуть бути обмеженими. При тлумаченні окремих положень ст. 55 Конституції Конституційний Суд неодноразово роз'яснював значення вислову «право на судовий захист». Усе це дозволяє характеризувати дану юридичну можливість людини саме як її конституційне право. Але, на відміну від інших прав, які знайшли юридичне закріплення в розд. II Конституції України, призначення права на судовий захист полягає в забезпеченні юридичної можливості кожної людини захистити

свої права, свободи й законні інтереси. У низці випадків саме розгляд справи в суді є єдиним інструментом такого захисту (наприклад, з метою реабілітації особи, незаконно засудженої). Як бачимо, право на судовий захист служить гарантією забезпечення, реалізації й поновлення всіх інших прав людини, що дозволяє підкреслити його особливе місце в їх системі.

В історії суспільної думки й у юридичній літературі протягом багатьох років дискутуються 2 основні підходи до окреслення природи й сутності прав людини – з позицій (а) природного права і (б) позитивістського підходу. Доктрина першого має глибокі історичні корені: вона формувалася на підставі творчої спадщини античних греків і римлян, а подальший розвиток отримала в працях Гроція і Пуфендорфа [Цит. за: 7, с.1424]. За цією доктриною права людини – це її природні властивості, які не залежать від визнання їх державою і які є невід'ємними. Вони зв'язують державу, яка зобов'язана їх гарантувати й охороняти, оскільки вони зумовлені самою природою індивіда. Прихильники другого, позитивістського підходу виходять з того, що права людини є похідними від держави, яка на власний розсуд визнає їх вид, зміст, обсяг, тобто дарує їх людині [14, с.125].

З нашого ж погляду, найбільш правильною вбачається третя точка зору, яка становить зміст природно-правової доктрини прав людини в поєднанні із соціальною. Саме вона відбиває сутність прав людини в сучасному суспільстві й державі, враховує певні аспекти обох вищеназваних доктрин. Цей інститут прав та свобод у його природно-правовій інтерпретації зобов'язує державну владу визнати конституційними, юридичними, а також всіма іншими гарантіями такі вроджені права людини, як право на життя, його гідний і достатній рівень, особисту недоторканість, свободу та ін. Утім, існують і такі права, які отримують реальне втілення виключно завдяки державній владі, яка приймає відповідні закони: приміром, право на працю, обирати й бути обраним, на свободу мітингів тощо [14, с.125,126]. Реалізація ж права на судовий захист, підкреслимо ще раз, потребує відповідних дій з боку держави щодо створення належного юридичного механізму, досконалість і розвиненість якого прямо позначається на ефективності захисту прав та свобод людини і громадянина.

Досліджуване нами право, вважаємо, треба відносити до основних прав людини, під якими, за визначенням К.К. Гасанова, розуміють природно виникаючі, а також встановлені консти-

туціями держав або загальноновизнаними міжнародними законами невід'ємні, соціально необхідні й гарантовані владою її можливості вільно, свідомо й відповідально володіти життєво важливими матеріальними й духовними благами [6, с.31]. У правовій літературі усталеним можна назвати погляд на основні права як на конституційні. Це саме вони становлять стрижень правового статусу суб'єкта, в них містяться можливості виникнення інших численних його прав, необхідних для нормальної життєдіяльності [19, с.136]. Основні права є суб'єктивними, а тому й право на судовий захист, будучи їх різновидом, має суб'єктивну природу.

Видова класифікація основних прав людини базується на тій, яка використовується в названих Міжнародних пактах, прийнятих у 1966 р. – про громадянські й політичні права, про права соціальні, економічні й культурні. Характеризуючи право на судовий захист, більшість дослідників відносить його до громадянських [Див.: 19, с.136; 4, с.28]. Ми ж маємо зазначити, що цей різновид основних прав особи в юридичній доктрині знаходить неоднозначне тлумачення, оскільки під ним розуміють як права, що фактично тотожні особистим, так і ті, що асоціюються виключно з ознакою громадянства. Тому більш обґрунтованою видиться

позиція П.М. Рабіновича стосовно відмови від виокремлення в самостійну групу громадянських прав. Він пропонує класифікувати основні права на фізичні (життєві), особистісні, культурні (гуманітарні), економічні й політичні [21, с.10].

З'ясування належності права на судовий захист до певної класифікаційної групи передбачає необхідність урахування наступних положень. По-перше, в сучасному світі реалізація всіх інших прав людини без належного забезпечення їх судовим захистом, як уже зазначалося, є неможливою, що дозволяє визначати його особливе місце в ієрархії правових цінностей [17, с.378]. Це зумовлює специфічність даного права як універсальної гарантії, метою якої, за визначенням О.Г. Кушніренка й Т.М. Слінько, є реалізація забезпечення правовими засобами основних прав та свобод громадян [15, с.114]. Право на судовий захист відіграє роль конституційної гарантії забезпечення й захисту інших прав людини; одночасно воно є елементом конституційно-правового статусу особи, який визначає принципи її взаємовідносин з державою. Саме тому сучасні дослідники запевняють, що всі інші права людини неминуче перетворюються на фікцію, якщо вони не будуть забезпечені судовим захистом. Останній же, у свою чергу,

стає позбавленим сенсу, без-
змістовним, якщо не відповідати-
ме вимогам низки стандартів, що
забезпечують прийняття неза-
лежним і неупередженим судом
справедливого, законного, об-
ґрунтованого й підлягаючого ви-
конанню рішення по справі [8,
с.116]. По-друге, судовий захист
– це ще й універсальний механізм
захисту державного, в якому от-
римали конкретизацію ідеї спра-
ведливості, верховенства права,
правової й соціальної держави. А
тому право на судовий захист є
вдалим інструментом забезпе-
чення й утвердження принципу
верховенства права в суспільно-
му житті, що знайшло своє закрі-
плення у ст. 8 Конституції Украї-
ни. По-третє, розглядуване пра-
во є також засобом захисту не
тільки від незаконних дій будь-
яких осіб або органів, а й від по-
милкових рішень самої ж судової
влади, оскільки останні можуть
бути переглянуті й скасовані вик-
лючно в судовому порядку.

Названі положення свідчать
про особливість права на судовий
захист, що не дозволяє однознач-
но віднести його до будь-якої з
наведених груп (видів) основних
прав. Зміст людських потреб, які
цими правами забезпечуються,
суттєво відрізняється від об'єкта
права на судовий захист. Цим
можна пояснити, що неабиякий
інтерес викликає висловлена в
науці точка зору про доцільність

вирізнення окремої групи основ-
них прав людини – процесуаль-
них, тобто таких, які передбача-
ють доступ індивіда до системи
справедливого судочинства [2,
с.138-153]. Як зазначає М. Анто-
нович, у вітчизняній науці вони не
виокремлюються в самостійну
групу прав, але виділяються
більшістю зарубіжних правників,
і, як окрема група, вони названі в
окремих міжнародних документах
(наприклад, у Канадській Хартії
прав і свобод) [2, с.138].

Представники російської на-
уки конституційного права теж
обґрунтовано стверджують про
доцільність відхилення від тради-
ційної систематизації прав люди-
ни і необхідність вирізняти в ок-
рему групу конституційно-проце-
суальні права-обов'язки. Глибоке
теоретичне обґрунтування ця
точка зору отримала в досліджен-
нях М.С. Бондаря, який пояснює
необхідність виокремлення цієї
групи прав якнайменше за 3-х
обставин. По-перше, низка позитивно виражених і конституційно закріплених суб'єктивних претензій індивідів мають правозабезпечувальну спрямованість, тобто виступають як невід'ємні елементи гарантування інших конституційних прав та свобод, а тому не мають свого місця в класичній структуризації системи прав та свобод особи. По-друге, класифікаційною підставою вирізнення такого інституційного ут-

ворення є однотайність, єдність матеріального змісту, а також соціальне та юридичне призначення прав-гарантій, які становлять цю групу. Такий висновок підтверджується також і логікою послідовного конституційного закріплення прав та свобод у Конституції Російської Федерації [5, с.358].

Цей підхід може бути застосовано й при аналізі структури розд. II Конституції України, в якому послідовно закріплені особисті, політичні й соціально-економічні права; а завершує цей розділ група прав, які мають значення гарантії забезпечення всіх інших прав та свобод людини. До цієї групи поряд з правом на судовий захист (або прав, які гарантують доступ до правосуддя, до яких включається і право на судовий захист) належить право кожного: (а) знати свої права й обов'язки (ст. 57 Конституції України), (б) на правову допомогу (ст. 59), (в) на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної й моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовців і службовців при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56), (ж) на відшкодування державою матеріальної й моральної шкоди, завданої безпідставним засуджен-

ням у разі скасування вироку як неправосудного (ст. 62), яке в юридичних джерелах ще відносять до групи так званих компенсаторних прав.

Зазначені права характеризуються загальним об'єктом захисту, як: права, свободи й законні інтереси людини. Вони одночасно виступають як елементи її правового статусу і як складники правозахисного механізму, що діє в правовій державі. Ось чому, вважаємо, треба погодитись із твердженням К.Екштайна стосовно визначення їх характеру: це такі основні права, через які індивідум може примусити державні органи діяти в дусі правової держави і за допомогою яких він може ефективно захистити свої конституційні свободи від можливих посягань [24, с.42]. Досліджуючи їх, М.С. Бондар відмічає специфічні особливості їх матеріального змісту соціального призначення, які характеризуються: (1) відносно самостійним конституційним оформленням і наявністю власного нормативного змісту в цій групі прав-гарантій; (2) превалюючим процесуальним наповненням, що, вочевидь, не виключає й матеріальних елементів; (3) детальною нормативною конкретизацією даного конституційного інституту в галузевому законодавстві; (4) як правило, безпосереднім реалізаційним зв'язком відповідних прав-гарантій з діяль-

ністю судової влади [5, с.522].

Наведене дозволяє приєднатися до позиції М. Антонович, М.С. Бондаря, К. Екштайна, Н.Сакари та інших учених, які виокремлюють особливу групу позитивних конституційно-процесуальних прав людини, до яких, на нашу думку, належить і право кожного на судовий захист. Також варто нагадати й висловлену в процесуальній літературі точку зору щодо поділу процесуальних прав на умовні і безумовні. Останні характеризуються як абсолютні процесуальні права, цінність яких стосовно кримінального процесу визначається потребами нормалізувати й підтримати позицію захисту. Вони знаходяться поза зоною розсуду суб'єктів судової або іншої влади. До речі, до цієї групи прав відносять і право на судовий захист [18, с.279-280].

За критерієм ступеня обмеження (відчужуваності, ступеня абсолютизації) права людини поділяють на абсолютні, тобто такі, що не підлягають обмеженню, і відносні, які за певних умов можуть бути обмежені. Важливим також є визначення характеру права на судовий захист. Якщо спиратися виключно на зміст ч. 2 ст. 64 Конституції України, то

воно, безумовно, є абсолютним, оскільки не може бути обмеженим навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану. Однак існують певні об'єктивні моменти, які його певним чином дещо звужують. Ідеться про встановлений законом порядок реалізації права на судовий захист в окремих видах судочинства, відповідно до якого особа не вправі обирати за власним баченням будь-які способи і процедури судового захисту. Особливості останнього визначаються відповідно до категорії окремих справ, специфіки суб'єкта оскарження (неповнолітні, недієздатні) тощо. На перший погляд, це може бути розцінено як певне обмеження конституційного права на судовий захист. Проте в науці конституційного права зазначені положення правильно, на нашу думку, знайшли свою оцінку як «встановлення меж суб'єктивного права» [4, с.27].

Наведене дозволяє дійти висновку про можливість правової характеристики права на судовий захист як конституційно-процесуального права-гарантії, яке має абсолютний характер і займає чільне місце в правозахисному механізмі демократичної правової держави.

Список літератури: 1. Алексеев С.С. Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность. – М.: НОРМА, 2001. – 176 с. 2. Антонович М. Україна у міжнародній системі захисту прав людини. – К.: Вид. дім «КМ АКАДЕМІА», 2000. – 262 с. 3. Баглай М.В. Консти-

туционное право Российской Федерации. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 428 с. 4. Беляевская О.Я. Конституционное право человека и гражданина на судебную защиту: понятие, проблемы реализации. – Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02, СПб, 2007. – 202 с. 5. Бондарь Н.С. Власть и свобода на весах конституционного правосудия: защита прав человека Конституционным судом Российской Федерации. – М.: Юстицинформ, 2005. – 592 с. 6. Гасанов К.К. Конституционный механизм защиты основных прав человека. – М.: ЮНИТИ ДАНА, Закон и право, 2004. – 431 с. 7. Голозатий С. Верховенство права: У 3-х кн. – Кн. 3-тя: Верховенство права: український досвід. – К.: Фенікс, 2006. – 470 с. 8. Голубок С.А. Международно-правовые стандарты права на судебную защиту // Правоведение. – 2007. – № 1. – С. 112-123. 9. Дегтярев С.Л. Реализация судебной власти в гражданском судопроизводстве: теоретико-прикладные проблемы. – М.: Волтерс Кливер, 2007. – 376 с. 10. Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М.В.Цвіка, В.Д.Ткаченка, О.В.Петришина. – Х.: Право, 2002. – 432с. 11. Исайкин Д.Ю. Суды общей юрисдикции как субъекты конституционного контроля: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Моск. гуманит. ун-т. – М., 2006. – 35 с. 12. Конституція України: Наук.-практ. коментар. – Х.: Право, К.: Вид. дім «Ін Юре», 2003. – 806 с. 13. Конституційне право України: Підручник / За ред. В.П.Колісника й Ю.Г.Барабаша. – Х.: Право, 2008. – 416с. 14. Конституционное право: Учебник / Отв. ред. В.В. Лазарев. – М.: Юристъ, 1999. – 592 с. 15. Кушніренко О.Г., Слинько Т.М. Права і свободи людини і громадянина. – Х.: Факт, 2001. – 438 с. 16. Матузов Н.И. К делению права на объективное и субъективное // Правоведение. – 1971. – № 2. – С. 103-111. 17. Мурадян Э.М. Судебное право. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2007. – 575 с. 18. Мурадян Э.М. Истина как проблема судебного права. – М.: Былина, 2002. – 287с. 19. Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. Е.А.Лукашева. – М.: НОРМА, 2002. – 573 с. 20. Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С.Нерсесянца. – М.: НОРМА-ИНФРА.М, 2001. – 832 с. 21. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2004. – 464 с. 22. Филипчик Р.И. Конституционное право граждан на судебную защиту в Республике Беларусь: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02 / Белорус. гос. ун-т. – Минск, 2008. – 29 с. 23. Шевцов В.С. Права человека и государство в Российской Федерации. – М.: Профобразование, 2002. – 438 с. 24. Экштайн К. Основные права и свободы. По российской Конституции и Европейской конвенции: Учеб. пособ. для вузов. – М.: NOTA BENE. – 496 с.

Надійшла до редакції 06.10.2008 р.